National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2024; 1(54): 224-227
© 2024 NJHSR
www.sanskritarticle.com

डॉ. मोरा श्रीधरः
संस्कृतिविभागः,
उस्मानिया विश्वविद्यालयः,
हेदराबाद

Correspondence:
डॉ. मोरा श्रीधरः
संस्कृतिविभागः,
उस्मानिया विश्वविद्यालयः,
हेदराबाद

रामायणे ज्ञानमूर्तयो महिलाः

डॉ. मोरा श्रीधरः

अवतारिका – विश्वश्रेयः साहित्यस्य परमलक्ष्यं भवति। संस्कृतसाहित्येन विश्वश्रेयो जायते।[1] प्रपञ्चे अतिप्राचीनलिखितसाहित्येषु संस्कृतसाहित्यमग्रगण्यं भवति।[2] देशस्य संस्कृतिः सौभाग्यं च देशभाषासाहित्ये प्रतिबिम्बिते भवतः। भारतदेशसंस्कृतिः संस्कृतसाहित्ये प्रतिबिम्बितं भवति। ऋग्वेदादाश्ब्धा संस्कृतसाहित्यसृष्टिः अद्यतनपर्यन्तं निरन्तरं प्रचलति। एतादृशा निरन्तरसृष्टिः अन्यभाषासाहित्येषु न दृश्यते।[3] तादृशसंस्कृतसाहित्ये आदिकाव्यं रामायणम्।[4]

रामायणम् – रामायणमाहात्म्यमजानन् भारतीयो नास्ति। आदिकाव्यमिदं रामायणं आदिकविना वाल्मीकिमहार्षिणा प्रणीतम् । तस्मात् विश्वेऽस्मिन् कवीनामयमादिमहाकविः महर्षिवाल्मीकिः परमो गुरुरिति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते।[5] रामायणे आर्यसंस्कृतेः अनुपममादर्शस्वरूपमुपलभ्यते। आर्यावर्तस्य तदानीन्तनं चित्रं मानचित्रं चेतश्चक्षुर्विषयीक्रियते, यदेयमार्यजातिः समुन्नतिशैलस्य सर्वोत्तुङ्गं श्रृङ्गं समाधिरुढमासीत्।[6] इदानीं बहूनि विमानानि विलोक्यन्ते, परन्तु पुरातनस्यैकस्यापि पुष्पकस्य तुलां न कानिचिदारोढुं शक्ष्यन्ति। विविधविधविषयविलसितं प्रामाण्ये श्रुतिशास्त्रसम्मितम् उपदेशे तु कान्तासम्मितं नैकविधकाव्यगतचमत्कारचारुकलेबरम् आत्मभूतरसध्वनि-समन्वितम् इदं महाकाव्यं आत्मनः तुलनां न रक्षति क्वापि त्रैलोक्यामपि ।[7]

रामायणे चतुर्विंशतिसहस्रसंख्याकाः (24,000) श्लोकाः सन्ति।[8] घातुकप्रवृत्तिविनाशाय सर्वे सामायणे विद्यमानं तत्त्वं सम्यक् जानीयुः।[9] व्यक्तित्वविकासं, आशावादम् इत्यादीनधुना आवश्यकान् विषयान् रामायणं सुलभशैल्यां बोधयतीति पाश्चात्यदेशीयैस्सह सर्वैरङ्गीकृतम् ।[10]

ज्ञानम् – 'मनुष्यः इन्द्रियैः अतीतशक्त्या च यद्यत् जानाति तत्सर्वं साधारणज्ञानमेव। वेदाः अपि साधारणज्ञानमेव।' इति मुण्डकोपनिषद् वदति। 'मनुष्यः स्वमेधामुपयुज्यापि यस्य एकमंशमपि सम्यगवगन्तुं न प्रभवति तस्य लोकस्य कश्चन स्रष्टाऽस्ति। तं स्रष्टारं भगवन्तं ज्ञातुं यद् ज्ञानमस्ति तदेव उन्नतज्ञानम् इत्युच्यते। तदुन्नतज्ञानमेव समस्तज्ञानानां मूलं भवति।' इति मुण्डकोपनिषदि प्रोक्तम्।[11]

आध्यात्मिकज्ञानं समस्तज्ञानानामाधारभूतं भवति। आत्मसम्बद्धं ज्ञानम् आध्यात्मिकज्ञानमित् कथ्यते। अङ्गिरसः शौनकं प्रति कथितवचनमनुसृत्य ज्ञानं द्विविधम् उत्कृष्टं, सामान्यं चेति। एतद्विविधं ज्ञानं ज्ञेयमेव ।[12]

ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, अथर्ववेदः, सामवेदः, शब्दशास्त्रं, व्याकरणं, निघण्टुः, धन्दः, खगोलशास्त्रं, ज्योतिषं इत्यादिविषयाः सामान्यज्ञानेऽन्तर्भवन्ति। अविनाशी भगवान् येन ज्ञानेन ज्ञातो भवति तदेव अत्युन्नतज्ञानं भवति।[13] 'येन ज्ञानेन वयं भगवत्प्राप्तिं लभेम तदेवात्युन्नतज्ञानं भवति' इति मुण्डकोपनिदुपदिशति।[14]

यस्य कर्माणि सर्वाणि ज्ञानग्निना दह्यन्ते तं पण्डितः इति वदन्तीति भगवद्गीता बोधयति । अनेन ज्ञानवानेव पण्डितो भवतीति ज्ञायते।

'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः।।'[15]

(भगवद्गीता-4-अ-19-श्लो)

रामायणे पूर्वोक्तद्विविधं ज्ञानं दृश्यते। रामायणे महिलाः बह्व्यः ज्ञानमूर्तयो दृश्यन्ते ।

महिलाः - मह्यते इति महिला इति महिलाशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थः।[16] स्त्री - वनिता – अबला इत्यादीनि महिलाशब्दस्य पर्यायपदाति सर्वाणि महिलानां माहात्म्यं प्रकटयन्ति। महिलानां माहात्म्यं वेदपुराणेतिहासधर्मशास्त्रादि सकलसंस्कृतसाहित्ये सम्यक् प्रतिपादितम्। महिलाः लोकस्य आधारभूताः इति पुराणानि वदन्ति।[17] महिलानां पूजया देवताः प्रीताः भवन्तिः' इति मनुस्मृतिर्वदति ।

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।।'[18]

(मनुस्मृतिः-3-56)

'यथा सागरः नदीः पालयति तथा महिला गृहस्य महराज्ञी भूत्वा कुटुम्बं पालयति' इति वेदः महिलामाहात्म्यं वदति।[19]

'यथा भार्या भर्तारं हितकारिणं मनुते तथैव भर्तापि पत्नीं हितकारिणीमिति भावयेत्' इति वेदे महिलामाहात्म्यं प्रोक्तम्।[20]

'पतिः पत्नी च द्वावपि दैवानुग्रहेण ऐश्वर्योपेतौ भूत्वा राजाराज्ञी चेव गृहकार्याणि कुर्यास्ताम् । पुत्रपौत्रादिभ्यस्तौ उत्तमशिक्षां ददन्तौ सदा आनन्दमनुभवेताम्' इति वेदाः बोधयन्ति ।

'इयमग्नेनारीपितं विदेष्टसोमो हि राजा सुभगां कृणोति ।

सुवानापुत्रान् महिषी भवातिगत्वा पतिं सुभगा वि राजतु।।'

(अर्थववेदः – खण्डः-2, सूक्तम्-36,मन्त्रः-3)

'इह प्रियं प्रजया ते समृद्ध्यतामस्मिन् गृहे गार्हपत्यायजा गृहि ।

एनापत्यातन्वं संसृजस्वाऽद्या जिव्री विदधमावधासि।।'[21]

(ऋग्वेदः10-85-27)

एवं महिलाः ज्ञानहेतोः प्रशंस्यन्ते। महिला मातृभगिनीमित्र-पत्न्यादिपात्राणि पोषयित्वा स्वजीवनं सार्थक्यं करोति।

रामायणे ज्ञानमूर्तयो महिलाः – रामायणे नैकानि स्त्रीपात्रिण सन्ति । तेषु बहूनि स्त्रीपात्राणि ज्ञानपूरितान्येव। दृष्टान्तार्थं कानिचन पात्राणि अत्र पश्यामः –

कौसल्या – प्रायो जनाः समानत्वमेवाभिलषन्ति। समानतां न प्रकटयन्ति चेत् कुपिताः भवन्ति। परन्तु रामायणे कौसल्या सुमित्रा कैकेयी च ज्ञानहेतोः असमानतां प्राप्यापि कुपिताः नासन्। सन्तानार्थं दशरथः ताभ्यः पायसं असमानतया भागान् कृत्वाऽदात्। तदा ताः कुपिताः नाभवन्। अनेन ताः ज्ञानमूर्तयः इति ज्ञायते ।

'ताश्चैवं पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमस्त्रियः ।

सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ।।'[22]

(रामायणम्-बालकाण्डः-17-30)

यदा श्रीरामः आत्मनः यौवराज्यपट्टाभिषेकविषयमवदत् तदा कौसल्या तुतोष।

'एतत्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकांक्षितम् ।'[23]

(रामायणम्-अयोध्यकाण्डः-4-38)

सन्तानस्य प्रगतिं जनन्यै मुदावहः। ज्ञानमूर्तिर्जननी सन्तान्स्य प्रगतिं अभिलषेत् । अत्र कौसल्या रामस्य प्रगतिविषयं श्रुत्वा तुतोष । अतस्सा ज्ञानवतीति ज्ञायते ।

रामस्य यौवराज्यपट्टाभिषेकः स्थगितः इति विषयमाकर्ण्य कौसल्या दुःखिताऽभवत्। तद्दुःखेन प्राणत्यागादिविनाशकरकर्माणि वा अन्यदूषणादिकं वा सा नाकरोत् यतस्सा ज्ञानमूर्तिः ।

अहल्या – यदा पतिः पत्नीं भर्त्स्यति तदा पत्नी अज्ञानहेतोः विनाशकरकर्माणि करोति। परन्तु रामायणे अहल्या न तथा । सा पतिना शप्तापि ज्ञानकारणात् कुपिता न भूत्वा शापविमोचनपर्यन्तं निरीक्षणं कृत्वा अन्ते शुभफलमाप ।[24]

अनसूया – अधुना बहवो जनाः विपत्सु विद्यमानेभ्यो जनेभ्यः समुचितसूचनाः न ददति । अपि च तेभ्यः अज्ञानेन विनाशकरसूचनाः ददति । परन्तु रामायणे अनसूया मुनिपत्नी सीतां प्रति शुभकरोपदेशं कृतवती। यदा वनवासस्ये सीता अनसूयायै कैकेयीकृतं रामवन-वासकारणम् अकथयत् तदानसूया सीतायै समुचितसूचनां अदात् । वनवाससमये राममनुसरेति सा जगाद । अनेनानसूयायाः ज्ञानं ज्ञायते।

'गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव ।'[25]

(रामायणम्-अयोध्याकाण्डः-119-10)

शबरी – महर्षयः शबरीं प्रति 'श्रीरामः अत्रागमिष्यति । तस्य दर्शनानन्तरं भवती तस्मै आतिथ्यं ददातु। ततो भवती स्वर्गं गमिष्यति' इत्यकथयन्। तन्निशम्य ज्ञानमूर्तिः शबरी रामलक्ष्मणाभ्यां निरीक्षणमकरोत् ।[26]

मन्डोदरी – मन्डोदरी प्रातःस्मरणीयासु पञ्च कन्यास्वन्यतमा ।

'अहल्या द्रौपदी सीता तारा मन्डोदरी तथा।

पञ्चकन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्।।'

इति पञ्चकन्यास्मरणेन महापातकनाशनं भवतीति प्रोक्तम्। रामायणे सुन्दरकाण्डे हनुमान् रावणभवने सीतान्वेषणं करोति स्म। तत्र रावणः अनेकसुन्दरीभिः सुखमनुभूय ताभिस्सह निद्रां करोति स्म। मन्डोदरी तु अन्यशय्यायां निष्कामुकतया निद्रां करोति स्म । अनेन ज्ञायते यत् मन्डोदरी अन्यस्त्रीभिः सह स्वपतिसुखभोगं वीक्ष्यापि जितेन्द्रिया पतिव्रता चाभूत् । तस्याः जितेन्द्रियत्वस्य कारणं तस्याः ज्ञानमेव ।

'तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ।

ददर्श रूपसम्पन्नामथ तां स कपिः स्त्रियम् ।।'[27]

(रामायणम्-सुन्दरकाण्डः-10 सर्गः-50 श्लोकः)

रावणमरणानन्तरं मन्डोदरी रामं न दूषितवती। 'स्वपापफलेन रावणो हतः' इति सा जगाद । अनेन तस्याः ज्ञानं प्रकटितं भवति ।[28]

त्रिजटा – सीता अशोकवने राक्षसीभिः भर्त्सिता आसीत् । तदा त्रिजटा नाम राक्षसी तत्रागत्य ताः निवारयति स्म। ततः सीतां आश्वासितवती च । प्रायः राक्षयानां प्रवृत्तिः हिंसायुक्ता भवति। परन्तु त्रिजटा ज्ञानमूर्तिः। अत एव राक्षसीभ्यः सीतां सा अरक्षत्।[29] युद्धसमयेऽपि त्रिजटा सीतामाश्वासितवती।[30]

सरमा – त्रिजटेव सरमा नाम राक्षस्यपि उत्तमा आसीत्। सा ज्ञानमूर्तिः । अत एव युद्धसमये सा सीतामाश्वासितवती। एवं सा सीतायाः साहाय्यमकरोत् (31

सीता - सीता – ऊर्मिला – श्रुतकीर्ति – माण्डवी च विवाहानन्तरं पतिभिः रतिसुखानि रहसि अन्वभवन् । ज्ञानिनः एव कामसुखं रहसि आचरन्ति । अज्ञानिनः कामसुखानुभवं बहिः प्रदर्शयितुमिच्छन्ति। एषा कुसंस्कृतिः भारतदेशे अल्पैव, किन्तु केषुचिद्देशेषु अधिका दृश्यते।

'रेमिरे मुदितास्सर्वाः भर्तृभिर्मुदिता रहः ।[32]

(रामायणम्-बालकाण्डः-77-14)

सीतातुल्या ज्ञानमूर्तयोऽल्पाः दृश्यन्ते ।

श्रीरामः 'वनवासं कर्तुं गच्छामि, त्वं राजगृहे तिष्ठ' इति अवदत् । तदाकर्ण्य सीता कैकेय्यादीन् न दूषितवती, अपि च सापि वनवासं कर्तुं एच्छत् । प्रायः जनाः स्वस्य अपकारिणं दूषयन्ति । अज्ञानिनः स्नुषाः श्वसुरादीन् स्ववचोभिः प्रवर्तनया पीडयन्ति । परन्तु सीता न तथा । अनेन स्नुषायाः सीतायाः ज्ञानं प्रकटितं भवति ।

'शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ।।'[33]

(रामायणम्-अयोध्याकाण्डः-27-13)

यदा भिक्षायाचनवेषं धृत्वा सीतां समुपागम्य ततः रावणः स्वरूपं प्रकटीकृत्य सीतां प्रति 'भ्रष्टराज्येण रामेण ते जीवनमलम्, राक्षसराजेन मया सह जीवनं यापय, मां कामय' इत्यवदत् । तदा ज्ञानमूर्ति सीता तं रावणं भर्त्सितवती। प्रायः अज्ञानिनः भीत्या वा कामेन वा परेभ्यः वशाः भवन्ति । सीता न तथा । सा ज्ञानमूर्तिः ।

'तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ।। (16)
रक्ष राक्षसभर्तारं कामय स्वयमागतम् ।।' (17)

(रामायणम्-अरण्यकाण्डः-48 सर्गः)[34]

'एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ।
अब्रवीत्परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ।।'

(रामायणम्-अरण्यकाण्डः-48-20)[35]

अशोकवने सीता निश्चलमनसा श्रीरामस्मरणमेव करोति स्म। परितः राक्षसीः सीतां भर्त्सयन्ति स्म । रावणोऽपि क्रूरवचनानि उक्त्वा अगच्छत् । तादृशक्लिष्टावस्थायामपि एकाकी भूत्वापि सीता पतिव्रता ज्ञानमूर्तिः श्रीरामस्मरणमेव करोति स्म । प्रायः ज्ञानिनः एव विपत्सु भगवन्तं प्रार्थयन्ते ।

'नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान् पुष्पफलद्रुमान् ।
एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ।।'[36]

(रामायणम्-सुन्दरकाण्डः-16-25)

उपसंहारः –

एवं रामायणे स्त्रियः बह्व्यः ज्ञानमूर्तयो दृश्यन्ते । तेषां जीवनैः अधुना जनाः बहून् सद्विषयान् शिक्षेरन् । यथा हि –

- अन्ये असमानतां वा पक्षपातबुद्धिं प्रदर्शयन्ति चेत् सुजनाः ज्ञानिनः । कलहं न सृजेत् ।
- जननीजनकौ सन्तानस्य प्रगतिं वीक्ष्य नन्देताम् ।
- पतिपत्न्योर्मध्ये कलहः न स्यात् । कलहेन वियोगं (Diverse) नेच्छेयुः ।
- अन्येभ्यः विपत्सु स्थितेभ्यः समुचितसूचनाः दद्यात् ।
- शुभफलप्राप्तये चिरकालं निरीक्षणं कुर्यात् ।
- जितेन्द्रियत्वमावश्यकम् ।
- कामसुखानुभवं बहिः न प्रदर्शयेत् ।
- स्त्रीणां पातिव्रत्यं प्रधानं भवति ।

अधुना पूर्वोक्तविषयान् यदि जनाः आचरन्ति तर्हि समाजे कलहः, भयं, घातुकप्रवृत्तिः इत्याद्याः भयावहपरिस्थितयः न दृश्यन्ते । ततः समाजे सुखशन्तिभद्रताः विराजन्ते । सर्वे सुखिनो भवन्ति ।

आधारग्रन्थसूची

1.Preservation and Promotion of Sanskrit and Samskruti National Seminar – 2016 August – 21st Kesav Memorial Institute of Technology – Hyderabad.

2.शिशुपालवधम्– व्याख्यात– डा.के.वि.सुन्दराचार्युलु एमेस्को बुक्स् – हैदराबाद् - 2023, ISBN :978-93-91517-78-6.

3.संस्कृतसाहित्यचरित्र – डा.मुदिगंटि गोपालरेड्डि, डा.मुदिगांटि सुजातारेड्डि पोट्टि श्रीरामुलु तेलुगु विश्वविद्यालयम् – हैदराबाद् – 2021, ISBN: 81-86073-313-7

4.शतश्लोकीरामायणम् – व्याख्यानम् – स्वामि ज्ञानदानन्द रामकृष्णमठम् - हैदराबाद् – 2023. ISBN: 978-93-83972-99-9

5.श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम् (मूलमात्रम्) – वाल्मीकिमहर्षिः गीताप्रेस - गोरखपुर – आठवाँ पुनर्मुद्रण, ISBN_ 81-293-0250-0

6.वाल्मीकिरामायणमु (बालकाण्डमु) – आचार्य पुल्लेल श्रीराम-चन्द्रुडु T.L.P. पब्लिशर्स – हैदराबादु – 2013

7.मुण्डकोपनिषत्तु – व्याख्यात – स्वामि ज्ञानदानन्द – रामकृष्णमठम्- हैदराबाद् - 2020, ISBN : 978-93-83142-97-2.

8.भासकालिदासनाटकाललो स्त्रीपात्रचित्रण– डा. पेण्ड्याल. सीता-भवानि पोट्टि श्रीरामुलु तेलुगु विश्वविद्यालयम् – हैदराबाद् – 2016

9.Bhagavadgita (as it is) – His Divine Grace, A.C.Bhakti Vedanta Swami Prabhupada, Bhaktivedanta Book Trust – Mumbai – 45th print – 2019, ISBN :978-93-84564-19-3.

पदान्तसूची

[1] Preservation and Promotion of Sanskrit and Sams-Kruti - पृष्ठसंख्या-19

[2] शिशुपालवधम् - पृष्ठसंख्या- आह्वानम्

[3] संस्कृतसाहित्यचरित्र - पृष्ठसंख्या-179

[4] शतश्लोकीरामायणम् - पृष्ठसंख्या-iii

[5] श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम् - पृष्ठसंख्या-(किञ्चिन्निवेदनीयम्) 3

[6] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-7

[7] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-7

[8] वाल्मीकिरामायणमु - पृष्ठसंख्या-XV

[9] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-IV

[10] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-XIII

[11] मुण्डकोपनिषत्तु - पृष्ठसंख्या-5

[12] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-6, 9

[13] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-9

[14] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-10

[15] BHAGAVADGITA (as it is) - पृष्ठसंख्या-216

[16] भासकालिदासनाटकाललो स्त्रीपात्रचित्रण - पृष्ठसंख्या-3

[17] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-14

[18] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-14

[19] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-15

[20] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-18

[21] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-19

[22] श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम् - पृष्ठसंख्या-57

[23] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-114

[24] श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्-बालकाण्डः – 48, 49 सर्गौ - पृष्ठसंख्या-106

[25] तत्रैव – अयोध्याकाण्डः – 119 सर्गः - पृष्ठसंख्या-234

[26] तत्रैव – अरण्यकाण्डः – 74 सर्गः - पृष्ठसंख्या-305, 306

[27] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-397

[28] तत्रैव – युद्धकाण्डः – H1 (III) सर्गः - पृष्ठसंख्या-609, 610

[29] तत्रैव – सुन्दरकाण्डः –17 सर्गः - पृष्ठसंख्या-415, 416

[30] तत्रैव – युद्धकाण्डः – 48 सर्गः - पृष्ठसंख्या-516, 517

[31] तत्रैव – युद्धकाण्डः – 33 सर्गः - पृष्ठसंख्या-500, 501

[32] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-106

[33] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-143

[34] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-280

[35] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-280

[36] तत्रैव - पृष्ठसंख्या-405